

Рецензія на: Костянтин Нікітенко, *Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії*. (Львів: Видавництво “Левада”, 2017), 604. ISBN 978-617-7527-18-2

The Review of: Kostyantyn Nikitenko, *Stalin's Pawns: Soviet Propaganda Myths and the Truth of History*. (Lviv: Levada, 2017), 604. ISBN 978-617-7527-18-2

Тема, яку задекларував автор, стосується лише одного часового фрагменту історичної доби радянського тоталітаризму, власне “сталінського періоду” напередодні та на початку Другої світової війни з максимальною увагою саме до регіону України.

Міркування про книгу К. Нікітенка “Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії” охоплюють дві частини. Перша – це аналіз самого дослідження з погляду наукової фаховости, методології та методики, фактологічної та історіографічної повноти тощо. Інша – це дотичні до теми роздуми, насамперед про міфологеми радянської пропаганди, які, як це не прикро констатувати, інколи проявляються і в наші дні.

Історія Другої світової війни у трактуванні радянських дослідників має, мабуть, найчисленнішу кількість публікацій, водночас є і найбільше фальсифікованою і мітологізованою. Дуже довго вважалось: щоб бути дослідником ХХ ст., це те ж саме, що бути ідеологом, пропагандистом радянського штибу. Яку б сторінку цієї історії ми не розгорнули б, повсюдно знайдемо або односторонню подачу фактів, або ж навмисне замовчування, або ж перекручення, а то й відверті фантазії-фальсифікації. Ще гірша справа з підсумковими історичними оцінками. Корінь цих проблем відомий: це залежність історії як науки від ідеології. Зокрема ідеології узаконеної, державної, яка *мала/має* максимальну інформаційно-пропагандистську підтримку. Про це можна говорити безупинно. Прикладом, вартим уваги, може бути історія зі з’ясуванням кількості людських втрат (мілітарних та цивільних) в ході війни. Офіційна цифра втрат 7 млн. була озвучена 1946 р. в журналі “Большевик”. Цю цифру відкорегував Сталін. Насправді йому подали число жертв 15 млн. Цифру 27 млн. озвучив М. Горбачов 1990 року. А вже зовсім недавно на засіданні Держдуми РФ назвали цифру 42 млн. людських життів. Можливо це не остаточні зміни статистичних даних, бо підрахунки тривають. Характерно, що цифри озвучили політики, а не військові історики. Зауважимо, що виразним є прагнення російських істориків штучно зменшити втрати військових, а збільшити втрати мирного населення, списуючи їх переважно

на німецьких окупантів. Прикладів довільних змін фактів щодо історії Другої світової війни можна виявити чимало, але ще більше прикладів небажання визнати очевидні фальсифікації. І робиться це під гаслом “не дозволимо змінювати історію Великої Вітчизняної війни!”

Монографія Костянтина Нікітенка “Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії” має всі змістові та формальні ознаки наукового видання. Це і наукова структурно-аналітична модель розкриття теми, і численні відомі та невідомі історичні джерела, і переконлива аргументація наведених тез. Водночас текст приємно читати, його характеризує науково-публіцистична манера письма, легка, щира, з виразними авторськими емоціями. І це, безумовно, великий плюс видання. У заголовок винесені слова “правда історії”. Власне в контексті цього дослідження правда потрактована не як істина в останній інстанції, а як вагомий історичний фактаж, пізнати який дає змогу зробити кілька кроків, щоб побачити історію реальну, історію, відокремлену від пропаганди та ідеологічних мітологем.

Монографія добре структурована: є вступ, шість розділів з відповідними підрозділами, післямова, перелік умовних скорочень, список джерел та використаної літератури. У першому розділі (“Сворачивай шарманку” – уроки сталінської дипломатії”) йдеться про німецько-радянські дипломатичні відносини; автор пише про злочинну рівнозначність і радянського, і німецького керівництва, про дипломатичне протистояння та інтриги, які, зрештою, і призвели до початку Другої світової війни. У цьому розділі увага зосереджена – і це добре – на розвінчанні міту про вимушені дії радянської дипломатії, зокрема про шляхетні мотиви з боку Радянського Союзу щодо підписання радянсько-німецького пакту Молотова–Ріббентропа.

До речі, якраз зараз, у зв’язку з відзначенням 80-річчя Початку Другої світової війни, 80-річчя пакту Молотова–Ріббентропа спостерігаємо спробу сучасного Кремля взяти історичний наратив під свій пропагандистський контроль. Лише один дуже промовистий приклад: Володимир Медінській, міністр культури РФ, доктор історичних наук, радянську угоду з нацистами називає “тріумфом радянської дипломатії”. Одразу виникає запитання – а чому офіційна радянська влада так довго соромилась цього тріумфу і заперечувала сам факт існування таємної частини пакту Молотова-Ріббентропа?

Другий розділ (“Напередодні вирішальних битв”) автор присвятив аналізу політики країни напередодні війни, коли мілітаризація набула небачених масштабів. Автор монографії показав це не лише на прикладі армії, а й на численних змінах у цивільному житті громадян, на прикладі суспільної свідомості. І як висновок – “сталінські методи керування державою породили сумний парадокс: країна багато років наполегливо та цілеспрямовано готувалася до війни, але у підсумку до реальної війни виявилась зовсім не готовою” (с.82), не готовою, як це переконливо показано, ані до наступальної, ані до оборонної

війни. В розділі наведені абсолютно обґрунтовані аргументи щодо розвінчання міфу про Сталіна як “ефективного менеджера” напередодні війни.

Третій розділ (“Чужої землі ни пяди”) вже самою назвою апелює до відомого сталінського маршу танкістів 1938 р. Автор висвітлює події першого етапу Другої світової війни (1939–1941). Основні зусилля радянських істориків-пропагандистів щодо цього періоду війни були зосереджені на створенні мітологем про “визвольну” місію військ Червоної армії на окупованих територіях Західної України і Білорусії, Карелії, Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії та Північної Буковини. Всіляко замовчували події навколо поділу Польщі між Гітлером і Сталіним, характер та наслідки війни з Фінляндією. Керуючись сталінською концепцією “Великої Вітчизняної війни”, події від 1-го вересня 1939 р. і до 22 червня 1941 р. “виводили” за рамки ВВВ як окремі, не пов’язані між собою військові конфлікти, – називаючи їх “визвольними походами”. Це робилось, насамперед, з метою не кинути ні найменшої тіні на буцімто миролюбну сталінську зовнішню політику 1939–1941 років. У роботі переконливо доведено, що зовнішня політика СРСР цього часу мала агресивний, загарбницький характер. А непомірність зовнішньополітичних апетитів Сталіна (претензії на окупацію Болгарії, на контроль Босфору і Дарданелл, вимога певних поступок від Японії та Туреччини) фактично і призвели до початку війни між Німеччиною та СРСР.

Четвертий і п’ятий розділи (“Скажи мені, хто твій друг. Напад на СРСР”, “Катастрофа 1941 року? Як це стало можливим”) – центральні у книзі. Костянтин Нікітенко аналізує події 1941 р., відтворює трагедію нищення Червоної армії і через атмосферу страху та державного терору супроти військових, і внаслідок наступальних операцій німецької армії. Автор виокремлює ситуацію на окупованих територіях, у партизанському та підпільному русі, на конкретних документах показує сталінське ставлення до полонених. У роботі, щоправда, не йдеться про детальне висвітлення всіх етапів війни та пов’язаних з ними історичних фальсифікацій і мітологем. Аналіз “зламу” у війні, припинення відступу у глиб території та організація наступальних операцій, військові дії на території європейських держав, на території Німеччини зокрема, без сумніву, перетворили б монографію у багатотомне видання. Тому є певна логіка в тому, що ці історичні сюжети пропущені. Хоч саме “переможні” етапи війни інспірували цілу низку пропагандистських штампів та мітологем, зокрема про непереможність Червоної армії з апеляцією на мілітарну міць (гасло “можемо повторити!” так популярне у сучасній Росії); дбайливо плеканий міт про шляхетність і гуманність Червоної армії в час військових дій на територіях європейських країн; зрештою, міт про “звільнення Європи”, через що її частина, опинившись у так званому соціалістичному таборі, потрапила у фатальну тоталітарну реальність, у всезагальну залежність від СРСР. До дискусійних мітологем Другої світової війни належить переконання про тотальний геноцид слов’ян, принаймні в нацистських планах, хоч щодо євреїв чи ромів такий геноцид

був кривавою історичною реальністю. Питання масової колаборації чи спротиву цивільного населення на окупованих територіях тільки що з'являється на сторінках історичних видань. Міт про всенародний подвиг багатонаціонального СРСР поступово трансформувався у міт про Росію і росіян як основну рушійну силу перемоги. У масовій свідомості Друга світова війна зведена лише до німецько-радянської війни без артикулювання всіх військових та дипломатичних подій того часу. Власне всі ці та інші мітологєми покликані були “зняти” питання про ціну перемоги, на додаток до цього утверджувалась думка, що ціною перемоги й не варто перейматися (теза “мы за ценой не постоим”).

У шостому розділі (“Тож перемога?”) зроблено спробу показати ціну перемоги, ту величезну ціну кривавих жертв, яка, по суті, нівелювала саму перемогу. Автор звертається до сюжетів про характер радянської пропаганди в роки війни, про політику боротьби з панікерством, дезертирством, шкідництвом, “ворогами народу”, про політику на територіях, які побували в окупації, про покарання цілих народів (кримських татар, нащадків німецьких колоністів та ін.), зрештою, про спротив кривавому сталінському теророві (на прикладі діяльності УПА).

В останній текстовій частині (“Хто кого надурив. Замість післямови”) автор робить продуманий підсумок і підкреслює, оперуючи відповідними фактами, що “головним наслідком кількох десятиліть панування тоталітарного суспільства... є не політично-економічні трансформації, а насамперед соціально-психологічні викривлення”, і це має своє продовження: “свідоме й принципове нехтування загальнолюдськими моральними нормами, агресивна боротьба з релігією мала на меті перетворити правлячу партію на єдино “вищий суд”, якому було дозволено визначати життєві цінності й пріоритети” (с. 564). Пропагандистські міти про Другу світову війну були також аргументами тези про “особливий шлях” розвитку соціалістичного суспільства, який виправдовував соціально-економічні експерименти, відповідно й “особливі”, нелюдські правила поведінки.

Водночас поставлено надзвичайно важливе питання про метаморфози війни, а саме перетворення жертв (народу, керівництва) у перші місяці військових дій на переможця, який, за результатами війни, контролював чи не пів Європи, встановивши там тоталітарні режими. Автор розмірковує над тим, хто ж, зрештою, Гітлер чи Сталін був ініціатором війни і хто виявився “хитрішим”. Підсумкова відповідь К. Нікітенка: мільйонні людські жертви кривавих військових поразок 1941 р. могли бути частиною планів Сталіна або, принаймні, не суперечити їм. Сталінська система та її очільник людину, людське життя мали ні за що, трактували як цифру статистики, якою можна довільно маніпулювати. Тому, очевидно, ціна перемоги для режиму мала зовсім інший вимір, ніж вимір людський, гуманістичний.

Центральною історіософською ідеєю дослідника К. Нікітенка є історичний антропоцентризм, утвердження думки про те, що людина, людське життя є і

буде універсальним мірилом історичного прогресу, доцільності тих чи інших дій історичних персонажів.

У монографії використано – що дуже важливо – маловідомі та невідомі в історичній науці архівні матеріали, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державні архіви Вінницької, Донецької, Житомирської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської та Харківської областей. Виявлені та репрезентовані архівні матеріали насамперед стосуються дуже конкретних деталей – чи то діяльності окремих інституцій, чи долі окремих людей, тим самим акцентуючи на антропологічному вимірі цієї студії.

Використана численна наукова та публіцистична література при першому не дуже уважному погляді викликає запитання “А де ж перелік робіт надзвичайно багатой та різноманітної західної історіографії, зокрема англомовної?”. Утвердилося майже непорушне правило – обов'язкові поклики на західних авторів, як на безсумнівних авторитетів. К. Нікітенко порушує це правило. Автор не говорить про це прямо, але факти та їх інтерпретація ніби підводять читача до висновку, що студії російських та українських авторів, зокрема сучасних, є цілком аргументовані та достатні для підтримки логіки та висновків, яких дійшов дослідник. Якраз вони дають змогу переконливо показати антилюдську суть та антиісторизм радянських пропагандистських мітологем та породжених ними стереотипів мислення. Хоч сьогодні було б науково актуальним зробити порівняльний аналіз історіографічних напрацювань різних шкіл та авторів, які вивчають проблеми історії Другої світової війни та ідеологічних мітологем, пов'язаних з нею.

Для швидшої орієнтації читача в тексті варто було б додати географічний та іменний покажчики.

Розпад СРСР, тернистий шлях становлення України як держави, пошук з боку соціуму своєї ідентичності (історичної, національної, культурної та ін.), формування чіткого європейського вектора розвитку, законодавчо унормовані процеси декомунізації створили умови для таких досліджень, як монографія К. Нікітенка. Можемо стверджувати, що трактування “сталінізму” як історичного та світоглядно-ідеологічного явища є тим лакмусовим папірцем, який засвідчує здоров'я особи, соціуму, нації, держави. А для історика – це серйозний тест на фаховість.

Друга світова війна на пострадянському просторі зафіксована в низці мітологем, які сьогодні вперто та послідовно, у повному обсязі підтримують та відтворюють, насамперед, у Росії. Незважаючи на понад чверть столітню відокремленість української державної спільноти від радянсько-російської, частина радянських історично-ідеологічних мітологем продовжує побутувати в мисленні та діях і, що найприкріше, має здатність “відроджуватися” також в українському соціумі.

Спостерігаючи над ситуацією в сучасній Росії, зауважуємо, що викривлена картина війни, так зване “победобесіє”, стала чи не основною підвалиною масової історичної свідомості. Культ війни, який сформувався навколо Дня Перемоги, активно експлуатують, щоб нав’язувати реваншистську риторичку, підтримувати агресивну зовнішню політику (як не згадати масову підтримку анексії Криму). Одна з проблем сучасної Росії – це небажання зрозуміти, що потенціал Потсдамського миру вичерпується або, як вважають, уже вичерпався. Ми входимо в інший світ, у якому Друга світова війна – вже справжня історія.

Ще однією проблемою є зміна історичних оцінок засад авторитаризму та тоталітаризму, попри численні публікації саме російських авторів 1980–1990-х років з критикою цих явищ, з їх, здавалось би, остаточним засудженням. Один частковий приклад: на марші “Безсмертний полк” у Москві внук В’ячеслава Молотова, В’ячеслав Ніконов, ішов з портретом діда. Риторичне запитання: Чи міг би хтось у Берліні йти з портретом Ріббентропа? У російському суспільстві війну не усвідомлюють як трагедію, її усвідомлюють як показник неймовірної могутності та величі країни, яка може змести все на своєму шляху. Який стосунок ситуація в Росії має до нинішньої України? Прямий, бо небезпека реваншу латентно чинних “совкових” настроїв є надто велика в Україні. Справа декомунізації та дерадянзації ще дуже далека від завершення. Тому говорити правду про Другу світову війну, правду про її події, правду про долі мільйонів людей означає рвати пута тоталітаризму та авторитаризму. Книжка Костянтина Нікітенка – один з кроків на цьому шляху.

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК
Львівська національна академія мистецтв
Oksana MALANCHUK-RYBAK
Lviv National Academy of Arts
e-mail: art@lnam.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-9666-8125